

6. Андрій Дем'янович Мазаракі – улюблений онук Михайла Мовчана, до смерті діда жив разом з ним. З 1763 р. бунчуковий товариш, у 1765 р. вийшов у відставку. Саме він продовжив вести "Записну книгу" Михайла Мовчана. Помер у 1787 р.

7. Іван Дем'янович Мазаракі – онук Михайла Мовчана. З 1767 р. бунчуковий товариш. Помер у 1784 р. Похований у Талалаївці.

8. Григорій Дем'янович Мазаракі – неодружений і бездітний, хворобливий, усе життя прожив при братах Івані та Андрії. На службі не перебував. Помер у 1787 р.

9. Густинський Троїцький монастир, заснований на початку XVII ст. під Прилуками.

10. Софійський монастир, заснований у першій половині XVII ст. П. Могилою у Києві.

11. Печерський монастир, заснований у середині XI ст. ченцями Антонієм і Феодосієм у Києві.

12. Талалаївка – село, що входило до складу Красноколядинської сотні Прилуцького полку. Вперше згадується у 1627 р. Нині – районний центр Чернігівської області.

13. Красний Колядин – сотенне містечко Прилуцького полку. Вперше згадується у другій половині XVI ст. Нині село Талалаївського району Чернігівської області.

14. Згідно 12 артикула 12 глави "Прав, за якими судиться малоросійський народ" // Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. 223.

Олександр Рахно

З неопублікованих щоденників О. Русова

Олександр Олександрович Русов (1847–1915) – земський статистик, етнограф і фольклорист, історик, редактор і видавець – відіграв помітну роль у громадсько-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. Він залишив значний епістолярій, частина якого була опублікована¹, а також цікаві щоденники, які ще потребують оприлюднення.

Зазначимо, що на XIX ст. припадає розквіт листування та щоденникарства. Цей жанр характеризується точним датуванням, яскравим відображенням подій, морально-психологічного стану, переживань, почуттів автора. Щоденники містять цінну інформацію, як правило, відсутню в інших джерелах. Водночас слід пам'ятати, що записи у щоденниках супроводжуються суб'єктивними оцінками явищ. Автори щоденників з різних причин часом не могли бути до кінця відвертими, а їхні роздуми – відкритими, особливо, коли над ними тяжіли несприятливі обставини, як-от можливість обшуку та арешту.

Значний інтерес для дослідження життя, наукової та громадсько-політичної діяльності О. Русова становлять його неопубліковані щоденники. Один з них, який О. Русов вів на хуторі поблизу с. Шаповалівка на Чернігівщині у 1878 р., зберігається серед матеріалів особового фонду С. Русової у Центральному державному архіві вищих органів державної влади і управління України.

Як відомо, з 5 липня 1876 р. до 18 січня 1878 р. Олександр Русов служив у статистичному бюро при Чернігівській губернській земській управі². У Чернігові він заприятелював зі своїми колегами статистиками В. Варзаром та П. Червінським, які сповідували народницькі погляди. О. Русов ніколи не був революціонером і негативно ставився до "радикалів", бо вважав їх легковажними і безвідповідальними. Разом з тим на Чернігівщині він зробив спробу наблизитися до простолюду. Під час статистичних описів Чернігівського і Борзнянського повітів у 1876–1877 рр. О. Русов близько познайомився з життям селян. "Талановитий, ласкавий люд був наче зовсім занедбаний, до нього ні звідкіля не

доходила ані за допомога в скрутному матеріальному становищі, ані слово ласкаве – сам він викручався з економічних злиднів, сам якимось довідувався з легендарних джерел про всякі політичні події. І це був не чужий люд, а український, до якого линули всі симпатії О[лександра] О[лександровича]", – згадувала С. Русова³.

Під впливом свого народницького оточення і особливо дружини, О. Русов купив 12 десятин землі у Борзенському повіті біля станції Доч Лібаво-Роменської залізниці й спробував зайнятися сільським господарством. Ця місцина була обрана не випадково. Брат дружини О. Ліндфорс пропонував оселитися у лісі поблизу Олешні. Але це не відповідало мріям С. Русової, яка хотіла зректися "усякого буржуазного життя" і жити працею своїх рук "як живуть мільйони народу", але не в Олешні, де її за будь-яких обставин сприйматимуть як пані. Імпонувало також сусідство з відомими діячами земського конституційного руху І. Петрункевичем, В. Савичем, В. Вовком-Карачевським, садиби яких були розташовані неподалік. У листі до дружини від 23 березня 1878 р. О. Русов писав: "Не в Алешне, а в Шаповаловке, в Высоком иду брататься с мужичками ... Мать простит глупого сына, бросающего все карьеры и хорошие службы ради дружбы с мужиками"⁴.

Після закриття статистичного відділення він безпосередньо зайнявся облаштуванням свого хутора. Зокрема, у листі до дружини з Борзни 9 лютого 1878 р., надсилаючи розрахунки щодо будівництва на хуторі, О. Русов писав: "Первый день своего 32-го года (7 февраля) я провел в гайсаньи по Шаповаловке и окрестностям ... явился я вчера, чтобы сторговаться с плотником Шурубурою, и оный плотник запросил за дом, сарай, амбар, поветку и колодец – 500 рублей, чем и прекратил дальнейшие разговоры"⁵.

Оформлюючи купчу на хутір у ніжинського нотаріуса, О. Русов познайомився з народником Миколаєм Маковеевим, який щойно вийшов з в'язниці після процесу "193-х", і погодився взяти його на свій хутір. 13 березня разом М. Маковеевим він виїхав на хутір будувати оселю, "брататися з мужичками".

Незабаром були зведені будинок, господарські приміщення, придбані корова й коні. Сюди незабаром переїхала і дружина О. Русова з малим сином Михайлом. Оскільки О. Русова, який з великою парасолею регулярно ходив до Борзни, друзі називали Робінзоном, його садибу нарекли "хутором Робінзона".

Незначний за терміном період життя О. Русова на хуторі (13 березня 1878 – 6 жовтня 1879 рр.) був сповнений незвичною для нього селянською працею. До того ж, не одразу вдалося порозумітися з місцевими селянами. "Шаповалівці обурюються на нас, – писав О. Русов дружині 14 березня, – що якісь чужаки з їх дачі шматок землі, де вони коней випасували, собі вирвали б. "Мужики говорят, що ми хочемо побудувати цукровий завод; дворяни, що ми – члени товариства революційної пропаганди, отримуємо від цього товариства утримання, щоб розповсюджувати в народі підпільні книги. І для тих і для других підстава одна – ці нещасні 12 десятин, з яких не можуть жити дворяни"⁷. Згодом взаємини мешканців хутора з сусідами потеплішали. С. Русова згадувала, що М. Маковеев часто допитувався у О. Русова, як він, "не чіпаючи ніколи політики і не маючи на думці жодного народницького завдання, в бесідах з селянами одними своїми статистичними цифрами роз'ясняв болючі для них аграрні питання"⁸.

О. Русов продовжував учитися працювати на землі й водночас збирав етнографічний матеріал. О. Кістяківський, який навідувався на сусідній хутір Сороки до свого тестя, занотував у щоденнику 27 липня 1879 р.: "На хуторі Сороки говорили, що Русов соціаліст, що він по вечорах збирає в себе

хлопців та дівчат, які танцюють, що він друг Петрункевича і людина небезпечна". Засудивши цю "маячню", він слушно зауважив, що життя О. Русова і його вчинки, "самі невинні, дають тему для сільських пересудів, які часто служать матеріалом для поліцейських і жандармських доносів"⁹. Проте на хуторі відбувались і таємні наради. Зокрема, восени 1878 р. відбулась нелегальна зустріч земських лібералів і представників революційних партій, на якій обговорювалося питання про об'єднання опозиційних сил для боротьби за впровадження конституції в Російській імперії. В її роботі взяли участь О. Ліндфорс, М. Константинович, О. Русов, І. Петрункевич, В. Савич, представники полтавського і харківського земств та народники. Чернігівський губернатор М. Дараган дізнався про цю нараду, викликав для пояснень М. Константиновича, але ніяких негативних наслідків для її учасників це не мало¹⁰.

На жаль, записи у щоденнику припиняються після 3 вересня 1878 р. і відтворити подальше життя родини Русових на хуторі неможливо.

Розуміючи, що селянською працею він не зможе матеріально забезпечити сім'ю, О. Русов прийняв пропозицію Ніжинського повітового земства здійснити статистичне обстеження регіону. Протягом листопада 1878 – грудня 1879 рр. він разом зі своїм помічником Л. Жебуньовим працював на статистичній ниві, потім систематизував і видавав матеріали в Києві. За працю "Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание уезда" Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю.

Об'їзди населених пунктів Ніжинського повіту навесні-влітку 1879 р. спричинили підозри з боку поліції. Річ у тім, що в червні серед населення Мринської волості поширились чутки про те, що селян, які працюють на поміщиків, будуть записувати в "кріпосні". І ці чутки "виникли після приїзду в ту місцевість збираючого по повіту статистичні відомості дворянина Русова". Довести безпосередню причетність О. Русова до розповсюдження чуток жандарми не змогли. Проте начальник Чернігівського губернського жандармського управління полковник фон Мерклін 12 липня звернув увагу губернатора на політичну неблагонадійність О. Русова і те, що він, "замовчуючи мету своїх поїздок", може підживлювати подібні чутки¹¹. Однак нагляд за О. Русовим та його хутором було посилено. Чернігівське губернське жандармське управління 8 вересня 1879 р. одержало вказівку "не обмежуватися арештами і мати пильний нагляд за п[ані] Варзер і Русовим" та зібрати відомості про політичну благонадійність останнього¹². Чернігівські жандарми наглядали за О. Русовим до 6 жовтня 1879 р., коли він разом з дружиною виїхав з хутора до Києва і 8 жовтня сповістили Київське губернське жандармське управління про необхідність встановити за ним нагляд¹³.

Згодом було встановлено, що на хуторі О. Русова знайшли притулок і базу для проведення агітації серед селян народники Микола Маковесв, Мартин Ланганс та Леонід Жебуньов¹⁴. Останній з них під впливом О. Русова став згодом відомим українським політичним діячем.

Як свідчить запис у щоденнику, датований 6 червня 1882 р., О. Русов інколи навідувався на хутір, але прагнення "пожити бы тут недельки две-три" щоразу наражалось на перешкоди. Втім, досить довгий час хутір перебував у власності О. Русова, що давало йому майновий ценз для обрання на різні громадські посади, зокрема присяжного засідателя в окружних судах Херсона, Чернігова і Києва, гласного Борзнянського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань. У 1901 р. хутір було здано в оренду, а близько 1909 р. продано. Натомість О. Русов за допомогою Д. Марковича придбав невелику садибу на околиці Вінниці – дві десятини землі з садом, будинком на чотири кімнати неподалік Південного Буга, де, лікуючи астму, він щоліта відпочивав з родиною в останні роки

свого життя.

Щоденник О. Русова публікується без будь-яких скорочень мовою оригіналу (за винятком кількох україномовних фрагментів – російською) згідно сучасних правописних норм із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей авторського тексту. Скорочені слова доповнено у квадратних дужках. Нерозібрані місця у тексті позначено трикрапкою у квадратних дужках [...]. У примітках наведено відомості про події та осіб, які згадуються у щоденнику.

1. Див.: Олександр Олександрович Русов: (Бібліографічний покажчик) / Складання і вступна стаття *О.Я. Рахна*. – Чернівці, 2004. ("Історики та краєзнавці Чернігівщини"; Вип. 2).
2. Детальніше див.: *Рахна О.Я.* О.Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 49–61.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського Національної Академії наук України (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Оп. 1. – Спр. 12604. – Арк. 12.
4. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3889. – Оп. 2 с. – Спр. 23. – Арк. 5 зв.
5. ІР НБУВ. – Ф. III. – Оп. 1. – Спр. 2353. – Арк. 1–2 зв.
6. ЦДАВОВУ. – Ф. 3889. – Оп. 2 с. – Спр. 23. – Арк. 6.
7. Там само. – Арк. 12.
8. *Русова Софія*. Серед ідеалістів 70-х років. Спомини. – Прага, 1934. – С. 6.
9. *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885) / Упор. Шандра В.С. та ін. – К., 1994. – Т. 1. (1874–1879). – С. 471.
10. Див.: *Белокопський І.П.* Земське движение до образования партии Народной Свободы // Былое. – 1907. – № 4/16. – С. 236; Беседа с проф. А.А. Русовым (Беседы с земцами) // Киевская мысль. – 1914. – 1 января.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1191. – Оп. 2. – Спр. 43. – Арк. 32–33.
12. Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 95 зв., 98.
13. Там само. – Арк. 84 зв., 85 зв.
14. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 62.

Хутор Робинзон под Шаповаловкою¹

1878 года 5 августа.

Сегодня я утром встал с тяжестью в голове – очевидно с головною простудною болью. Это – первое такое утро на хуторе, где до сих пор я был здоров совершенно.

Сегодня же я поступил волостным писарем в Ш[аповаловское] волостное правление. Вчера еще приезжал к нам из Шап[оваловки] Грыцько Бугай² с старшиною³ и помощником писаря приглашать меня на эту должность. Писарь, бывший до сих пор, запил, а запивает он периодически – на две недели обыкновенно: две недели пьет, две недели служит. Теперь запил, и старшина воспользовался этим, чтобы предложить мне писарство, о чем я заговаривал и прежде с Шаповаловскими гражданами.

Приехал за мною подводчик с хлопцем – писцом волостного правления. Я только что напился чаю. Приделся и отправился. По дороге у Семена – хлопчика расспрашивал, где он учился, долго ли служит в канцелярии правления, сколько ему лет – чай он? (Сын Федота Савченко⁴). Почему я заговорил с ним о его воспитании и обучении, решить не могу. Ведь ему 15 только лет, и понятно, что

он только учится, что его школа – сфера волостного правления, где он перенимает привычки писаря, каким вероятно впоследствии будет сам. Очевидно, мне придется учить его, а чему? – не знаю. Аккуратности и честности, тогда как все писаря должны красть? Обходительности с просителями, тогда как их нужно строгостью пробирать, чтобы не бранились последними словами и не заушали* друг друга при разбирательстве дел?

Я ничего не знаю из обязанностей той должности, в которую вступаю, но, тем не менее, иду и думаю что-нибудь сделать, как это не тяжело.

По дороге мы заехали к Ивану Ивановичу⁵. Он только что привез последнюю копу овса с поля в клуню. Он сообщил мне об убийстве в Ш[аповаловке] одного богатого человека, у которого в жилете парубки надеялись найти рублей 300, но нашли всего 30. Три парубка (20, 19 и 17 лет !) изрубили топором ему голову, руки и т.д. Он еще жив и лежит в больнице. Я рассказал Ив[ану] Ив[анови]чу о моем решении.

– Чорт зна, що робите, – был его ответ, – це ж така пакость, що й не виберетесь з гадости!

6 августа. Воскресенье.

Сегодня встал поздно в более здоровом состоянии. Коля⁶ уже чистил нашу импровизированную конюшню, Ночка⁷ уже насбирала где-то на нашем импровизированном же огороде несколько качанов кукурузы и возилась над самоваром – на дворе.

Первая мысль, охватившая мою голову была: "неужели ты писарь?" Но ведь сегодня праздник, я – дома еще пока; но что же будет завтра? Послезавтра и т.д.? Как я буду оставлять тут Ночку, все хозяйство.

Все предыдущие перипетии моей жизни, которые привели меня к этой должности и этому положению вместо магистерства в университете, пронеслись в голове. Я лежа барствовал в постели и припоминал все. Как после разгрома Статистического отделения⁸ мы уехали из Чернигова: я – сюда, Ночка в Киев нанимать мне квартиру для написания магистерской диссертации⁹; как писали мы друг другу письма: она о том, что нельзя совместить киевской жизни с хуторскою, я – что нельзя совместить хуторской жизни с киевскою. Как мы, не получивши один от другого этих писем, съехали в Чернигов, отправились в Алешню¹⁰, отославши часть вещей в Киев; как там чуть не поссорились с Линдфорсами¹¹ из-за нового хутора и как наконец я 13-го марта явился сюда. Вот скоро уже 5 месяцев, как я с Колей сыпали тут деньги для того, чтобы устроить дом; как мы копали огород, из которого ничего не вышло, как косили и губили сено, как принялись, наконец, жать и убедились, что нам дворянскими двумя парами рук не управиться с 12-ю десятинами земли и порешили отдавать женщинам с копы посеянную ярину, тоже не нашими руками, и нанять работника для водворения хоть какого-нибудь толку среди нашего разгордыша. Я вспомнил всю мороку с лошадьми, коровою. Со времени прибытия Ночки, мороку с Мишкой¹², с письмами и, наконец, опять-таки – мое поступление в волостные писари.

Коля поил коней, Ночка доила корову, а я, и вставши, все думал о том же.

– Не отказаться ли мне, Ночка, в виду того, что придется разлучаться постоянно с тобой?

– Это малодушие с твоей стороны, – отвечала она.

* "Заушали – заушать, заушить, заушнить (старорус.) – бить рукою по щеке, по голове, треушить, оплеушить. Заушательство – оскорбительная, грубая критика с целью унижить, опорочить кого-либо" (*Ожегов С.И.* Словарь русского языка. – М., 1988. – С. 183).

Коля пошел на вокзал с письмами и за газетами, я стал прибавать полочку в спальне, чтоб было где поставить подальше от Мишки швейную машину, и все думал о том же. Хандра меня мучила бы целый день, если бы не подоспел Иван Ильич со своим Мишей¹³. Он пришел в восторг, узнавши, что я уже – писарь.

– Ведь Вы своими работами в одной волости можете влиять на все остальные волости нашего уезда: ведь слухом земля полнится. Это – большое торжество, что Вас, интеллигентного человека, сам старшина попросил. Я ничего лучше этого факта не знаю и т.д., и т.д.

Он осветил как мое положение, так и значение моей решимости; он разогнал мое уныние, как солнце разгоняет тучи. Мы весело балакали про будущее устройство нашего дома, измышляли средства, как доставить нашу мебель из Плисок¹⁴, как перевезти фортепиано из Чернигова сюда на 30-е августа, т.е. на входчины в наше будущее обиталище.

Петрункевич обедал у нас. С ним вместе мы пристроили молотилку и испробовали ее, смолотивши снопа два своего овса и один сноп Ткаченкового жита¹⁵. После обеда (в котором только хлеб, соль и мед были покупные, так как Ноночка назбирала пшенички, а я огурцов) прошлись в лес до самого болота Дочи, и Петрункевич стал собираться домой, а Коля – с ним, ч[то]бы привезти из Плиски вещи и печные принадлежности, купленные мною в Киеве и оставшиеся у Петрункевича до сих пор. Но день, так приятно проведенный, кончился несчастьем. На вечер явились уже столяры Остапцы¹⁶ и еще два плотника, подговоренные Семеновским¹⁷ для постройки сарая и окончания дома. Хлебнувши по стакану чаю, Коля и Петрункевич поехали. Дернуло меня показать молотилку Даниле¹⁸, вернувшемуся из Борзны с ярмарку. Я со старшим Остапцом крутили ручки, Данило подавал.

– Не умеете подавать! – крикнул я ему.

Остапец хотел поправить и сунул руку под бичи. Большой палец левой руки ему оторвало; бич, отбивший ему палец, сломался. Он вынул руку и как бы не верил тому, что у него уже нет пальца, но через мгновение уже застонал. Сунули руку в ведро с водою, завязали платком, дали ему хины, водки, чаю, опять чаю, опять водки. Грыцько¹⁹ верхом полетел догонять Колю и Ивана Ильича, чтобы отвезти Микиту в Борзну к доктору. Минуты нам показались часами, пока мы выбегали высматривать, не едут ли. Грыцько вернулся, не догнавши их. Микита Остапец младший договорил Грыцька и повез своего несчастного брата охмелевшего (выпил 6 рюмок) и его палец в кармане, все-таки успевши ухватить "на папиросу" большой клочок табаку 1-го сорта, к которому он всегда очень неравнодушен.

А теленочек мычал, корова удивлялась, отчего ее так долго не доют и не дают поила. Напилась простой воды бедная и пошла в стойло.

Мы с Ноночкой рассуждали о беспомощности на хуторе, но все-таки свели к тому же, что и прежде. Оторвавшись от газеты, которую читала, она меня спросила, пока я писал это.

– А нет уже у тебя свободы с той минуты, как поступил на должность?

– Нет!

И опять тот же палец, который мы нашли в соломе и тот же бич, сломавшийся об палец, и опять тот момент, когда работник перестал быть кормильцем семьи. Как то меня примет жена его, когда я их навещу в Борзне?

7 августа. Понедельник.

Сегодня целый день меня не оставляла мысль об Остапце. Все разговоры были об этом.

– Шалости! – заметил Семеновский²⁰.

– Шкодлива Ваша машина! – вывел Грыцько, ночевавший в Борзне, видевший операцию и слышавший плач женской половины семьи Остапца.

Иван Иванович²¹ прислал Данила маленького за молотилкою. Тот перепугался ее, когда на одном из бичей нашел кусок мяса.

Я пошел в волость. Та же гадость. Юноши, убийцы Малики²² оказались промышленниками на этом поприще. Это были они весною в лесу Раппопорта и там, в курене душили старика-сторожа, который мне рассказывал тогда об их зверстве.

Старшина уже с утра нализался, и я был рад, что он уехал с бумагами в Борзну и с намерением просить у Волка-Карачевского²³ назначить на 20-е волостной сход для утверждения меня.

Гадость та же в правлении. Нашлись бумаги, неисполненные с 1875 и 1874 года. Я не принял бумаг до тех пор, пока не вытрезвится бывший писарь. Заходил к соседке дома волостного правления договорить себе завтрак и тут услышал новость, характеризующую всю мерзость той среды, в которую я себя окунаю все более и более.

Яшка Савченко, бывший член управы, сегодня ночью залез к соседу Малике в ставок с волоком и крал карасей, пока его не подстерегли; убежал подлец!

Этому человеку я подавал руку. Боже мой!

Два Шеверни²⁴ тем временем с Кондратом Васильевичем²⁵ молотили на нашей молотилке. Я зашел узнать, целы ли у них пальцы: меня преследовал палец Остапца. Оказалось, что они хорошо работали: в час вымолачивали копу.

Поздно вечером вернулся Коля с Опанасом на двух возах с вещами и новыми книгами. Ночка стала читать кое-что. Но какая это разница: речи Виктора Гюго, статуи Антольского на выставке и речи старшины, которые буду слышать завтра целый день, и пьяные фигуры старост, которые буду созерцать целый день в поездке моей по селам.

Дацко – старшина и Лапин – помощник писаря по моей просьбе стали мне, было, передавать бумаги за отсутствием писаря. Оказалось, что те тетради (денежные книги), которые должны быть у старшины, валялись в разных местах отверзтого шкапа в сору. Многих старшина не мог доискаться и ссылался на неаккуратность бывшего писаря. Возился я часа 3-4, очистил шкап от сора, разложил бумаги на кучки и увидел, что дальше сегодня не могу идти.

На нового писаря заходили посмотреть батюшка, сын его Кондрат Васильевич, учитель Шеверня и Иван Иванович. Из просителей был какой-то человек, которого старшина отправил за неимением времени, да одна баба, которая приходила укорять моего помощника в грабительстве:

– Ви усі тільки й знаєте, що обдирать нас! – твердила она, пока ее не выпроводили.

Сор и гадость кругом в комнатах, гадость в отношениях и выражениях (при отправке на почту вида какой-то бабы Лапин объяснял Семену, что нужно не надписывать на конверте "с документом", а просто "закрытое", для того, чтобы документ этот не попал в руки какой-нибудь "бляди": так-де объяснял в городе почтмейстер).

– Но это ведь только еще цветочки! – думал я, – Предстоят еще большие наслаждения.

Мне сделалось очень тоскливо, и я в 2 часа пошел к Чудновским есть яблоки и груши, обещавши явиться послезавтра окончательно принимать дела, так как сегодня не мог еще ничего разобрать.

Домой меня отвез Федор Кондратьевич, желавший посмотреть жнею Вуда и показать Ивану Ивановичу новую ручную молотилку. Голова болела у меня и я полежал после их уезда. Семенов-

ский (плотник) конечно заинтересовался узнать, зачем я ездил в Шаповаловку.

- Определяться в писаря!
- Что ж они разве дадут Вам 3000 жалованья?
- Нет, всего 200 или 300.

Недоумение.

Данило тоже спросил о том же. Тот же ответ.

- Да стоит ли Вам с ними знаться!

Грыцько тоже интересовался узнать зачем я ездил, но определенного ответа не получил.

8 августа. Вторник.

Ездил со старшиною по селам нашей волости. Он заехал за мною с утра, и мы отправились. Первое действие мое было чтение объявления полковника 20-го Галицкого полка из Адрианополя о том, что 22 мая в сражении против башки-бузуков рядовой Складаный убит. Читал это я матери убитого. Она вчера получила уже о том письмо и потому заботилась больше о том, чтобы не пропали 3 руб. 15 коп., посланные ею не так давно в Адрианополь к сыну.

Слеза, разумеется, прошибла, когда стала рассказывать о том, сколько горя натерпелась, пока выкормила свою единственную надежду, погибшую так бессмысленно.

С высочанами мы условились в том, что они испросят за половинную таксу себе лесу на постройку школы.

В Головеньках²⁶ две бабы двух арестантов, сидящих в Архангельской тюрьме за кражу бутылки керосину, были призваны для того, чтобы истребовать от них деньги, выданные свидетелям по делу об этой краже.

Младшая плакала: откуда ей взять 8 рублей?

- Как Вас зовут?
- Варка да діток парка – от і вся сімья!

Затем множество разговоров о сухарях, курганах, сельских сходах и т.п.

В Головеньках я обедал у Анны Васильевны²⁷, которая дала огромную вязку груш и яблок. Затем были в Тростянах²⁸, где приняли, между прочим, жалобу о побоях взрослого старого человека двумя взрослыми же старыми. В Дочи²⁹ были, но в Носелевку³⁰ уже не успели.

Дома застал меньшего Остапца. Искалеченного сегодня посещали Коля и Нона.

Лег спать после 12 часов ночи. Вот тебе и хуторская жизнь³¹!

10 августа вечер.

Вчера в волости вышло у меня репирательство, которое кончится тем, что из меня не будет писаря. Я попросил сдать мне дела. Явился старый писарь, отказался сдать все дела, а предложил мне только текущие последнего года. Я отказался и сегодня поехал спросить у непременно члена уездного по крест[янским] делам присутствия, как поступить? Волк³² сказал мне, что в волость назначена ревизия, которая будет в сентябре или октябре. Завтра, думаю, пойти и отказаться.

11 августа.

Сегодня рассчитался с писарством, для чего просидел в волости с 10 часов утра до 4-х пополудни: писал рапорты, отношения, приказы по бумагам, полученным при мне и упросил старшину представить на мое место – другого.

Из некоторых разговоров старшины вывел такое заключение, что может быть все это была не

более не менее как шутка с его стороны, чтобы узнать, в самом деле, соглашусь ли я на эту должность.

Вечером, ставя самовар говорили об этом с Ночкой и Колей. Последний только произнес: "Да здравствует хутор!"

Оно верно. Цель жизни тут разбивалась бы на двое: учиться хозяйничать по-мужски и в тоже время сблизиться с серым народом, знакомиться с его общественными делами!

Чего я в самом деле хочу? Всегда говорил по этому поводу: "Желаю принизиться к низменной бреду, и зарабатывая городскими занятиями деньги из города, топить их в землю, перетаскивая их из города – в глушь на хутор". Писарство удовлетворяло бы первой половине только на половину, а второй бы вовсе не удовлетворяло, ибо денег оно давало совсем мало (100–200 рублей в год), да и деньги – то эти не из города, а из того же серья – мужланов. А денег через месяц уже не будет ни гроша. Нужно думать о заработке литературном и статистическом. Вчера впрочем Волк-Карачевский говорил, что меня они примут на место статистика по поземельным данным.

Будем ждать и устраивать дом. Ночку мне только жаль: изнуруется от стирки белья, варки обедов и т.п. Мишка бойчеет с каждым днем.

12 августа. Суббота.

Весь день провел на хуторе. Собственно говоря, ничего не делал, но весь день сюда-туда: измерял место для будущего сарая, то с Мишкой возился, то воду носил, то теленка кормил, то бросал рябину в сулею для настойки, то выбирал на огороде огурцы с Мишкой. И весь день прошел. Вечером, когда ушли плотники и столяр, явились Шеверни с Чудновским Кондратом и еще двумя семинаристами. Убили они тут зайца, а у нас sprysнули: выпили водки и чаю; затем часов до 10 вечера пели малорусские песни в новой комнате, где сегодня столяр вставил рамы, а стекольщик застеклил.

Коля вывел, что заключение дня – совсем не хуторское: "чорт знает что". Он целый день косил с Грыщком вику. Ночка, моя голубка, кроме стирки полоскала белье в копанке. Христина³³ отнесла мое письмо к старосте сельскому в Высоке.

Все это – голые факты. Наблюдений масса, а записывать их в дневник – некогда. Уже 11 часов. Когда-нибудь в дождливый день соберусь еще иначе вести нашу летопись хуторскую.

13 августа. Воскресенье.

Сведу мнения, с разных концов высказанные, относительно бывшего моего намерения поступить в волостные писари.

Дядьки Шаповаловські казали, що "це мабуть він хоче улізти у волость нашу, щоб усі касові гроші наші собі загарбати та перевести". Так мені переказували помічник писаря Лапин, поповичі Чудновські і другі такого ж сорту люде казали, що "це він як Член Географіческого общества хоче або статистику Шаповаловської волості ізучити, або побачити як люде живуть".

Сьогодні заїхав до нас Щербина³⁴, вертаючись з Борзни.

– Чи це правда, – каже, – Александр Александрович, що Ви хотіли до нас іти у писарі. Я як почув про це у Борзні, – аж перехрестився! Не робіть цього краще, бо кажуть недобре у обществі.

– Що ж кажуть? Що я строгості у волості заведу?

– Та ні, не те!

– Або що я дурень, ідучи на мале жалування, або хочу обкрадати волость? Або що не буду взятюк брати та горілки пити, дак не писарь з мене буде, а чорт зна що!

– Та ні бо ні, не те! Кажуть, що Ви хочете цім воспользуватися, щоб у народ книжки отії пускати!

– Хай, – кажу, – дивиться за тим становий та ісправник, щоб я не пускав, – то їх діло; а писарство тут ні при чому, бо я й без писарства, як би схотів, то пускав би тиї книжки. Це тільки дураки таке скажуть.

Оказується, що таке ж саме передавав учора Шеверня – як голоса малих панів та підпанків, що вже й газети читають і знають про революціонну пропаганду. Таке казав і Головань³⁵ у Шаповалові, і ще інші.

Жаль мені Вас, що Ви такі дурні. Ніхто з Вас не може зрозуміти, що хоч би й університетській чоловік, хоч би й маючий право на півторитисячний годовий гонорар за свої праці, вдруг схоче служити народові за малий гроші собственно для того, щоб йому услужувати чим може, без посторонніх задач!

Тепер мені знов хотілося б стати писарем, щоб доказати оцім недоумам, що можна писарем бути собственно для писарства, для роботи у маленькій окрузі – волості, для роботи моральної. Важка вона дуже, ця робота, – не зніс би б я роз'їздів по конській повинності, по рекрутській, по составленію відсотів та таблиць. Не стало б мені грошей на харч та на одержу з малого писарського жалування, – це так. Але обкрадати я Вас не хотів; ізучати Вас та навчати революціонним рухам не думав, а просто хотів служити Вам!

Ми сьогодні осталися у великому нашому дому у трьох: Ноночка, я та Мішка. Коля поїхав з Шевернею Іваном і Кондратом Чудновським у Устьє³⁶ доски та шелевки купувати. Первый день, та й [обнялися] з Ноночкою. Каже, що я втручаюся у її спеціальність, коли я тільки хотів би б їй допомогти. Каже, що я постійно показую на її промахи, коли я кажу, що у нас безпорядок. Каже, що любові вже між нами нема. А кого ж мені й любити на світі, як не її та Мішку? Про кого ж мені думати, як не про їх? Невже ж тільки про себе? Це б на світі не жив!

Треба спати, бо й вона куняє за романом Золя, та й я не добре вже писатиму.

21 августа. Понедельник.

И вот просидел я дней 5 на хуторе, а два дня пробыл у Петрункевича.

Дома – только в полном смысле слова – "сидел". Что делал – не могу сказать: тынялся с утра до вечера и больше ничего. Полудня, да и того меньше, в субботу перевозил с Колей овес в клуню к Михайлу, – это и вся моя производительная работа за время целой недели.

Ноночка весь день работает и бьется без устали: она и варит нам обед, и корову доит два раза в день, и белье стирает, и за Мишкой успеваает усмотреть, и шьет. Коля за конями ухаживает, чистит конюшню, косит, возит. Я же? Тут нужно бы орать, сеять жито: орать и ралить нечем, сеять – сеялки нет. Кругом уже сеют, а у меня не орано і нічого не сіяно!

И главная нелепость, что не знаю я не только – как, но и что нужно делать, и только узнаю вдруг сегодня у Савича³⁷, как глуп я был, что не выорал, что не приготовился к посеву.

Смешно это все. Выходит на деле какая-то забава, какая-то игра в земледелие, а не настоящая работа!

А вот ведь поехал позавчера к Петрункевичу. Утром вчера встал и сел за таблицы и цифры: там и учить меня не нужно – и сам научу еще. Перемножали, вычисляли проценты целый день. К вечеру заснул даже над вычислениями цифр по Иваш [...] городской даче. Эту работу с утра до вечера могу вести.

– Что Вы зимою будете делать? – спрашивает Ноночка.

– Да буду, очевидно, статистиком при уездной Борзенской управе. Собрание, вероятно, найдет нужным нанять меня для приведения поземельных данных в порядок.

– Это опять, значит, заработок денег службою, а что же хутор?

И что я ей могу сказать? Она уже почти со всем хозяйством по своей части освоилась, а я – пока умею только чай пить, да обеды есть, что она сварит.

Ну вот хоть бы теперь? Хоть зарежь нужно сеять, а я или Коля разве умеем? Разве мы решимся разбрасывать семена и губить их неумелою рукою? Я коней запречь настояще не умею, я не знаю, как рало направить и запречь, а не то, что сеять или орать, или косить! На все работы нанимать надо, да и нанять то я не сумею, п[отому] ч[то] везде переплачу! А Ноночка моя, как ни есть, а обед сварит и корову выдоит; и слышать не хочет, чтобы ей нанять служанку: "сама-мол все сделаю". И, действительно, может все сделать сама; только ужасно изнуряется.

22 августа. Вторник.

Ходил в Борзну на заседание комиссии. Был только Петрункевич и я. Обедал у Суворова³⁸. Вернулся домой почтовыми в 12-м часу ночи.

23 августа. Среда.

Дома весь день. Носил воду, чистил коридор от щепок. С мальчиками сгребал щепки от амбара. Коля эти два дня орал с малым Данилом под жито и гречиху.

Изречения, пословицы, приметы.

1. "Ілья наробить гнилля" (бо як на Ілью дощ, то буде уся осінь гнила та мокра. Христина).

2. "Осінь каже: урожу, а весна: ще я погляжу". (Ібо всходы озими не показывают еще урожая. Михайло).

3. Питаю я у Грыцька: куди це летять журавлі?

– У вирій!

– Що це: земля така, чи що?

– Земля ж: болот там багато, охотників нема, зими не буває.

– Чого це вони ключами летять?

– Бо передній перед їм веде; його і вистрелити не можна. Ціляєш у його, вистрелиш, а задній падає! Он як!

4. Грыцько кидає жаб в копанку: "Через це, каже, не заваливатиметься (бо вони наносять на лапках і моху і усячини: воно й росте і зупиняє").

29 августа. Вторник.

Вчера Ноночка мне говорила: "У Вас никогда не выходит то, что Вы говорите, а выходит совсем что-то другое. Вы – можете работать для целого уезда (я составлял проект устава сельскохоз[яйственной] школы, о чем меня просил в воскресенье Карачевский-Волк, когда мы с ним были на оценке завода в Кочановке³⁹), а я – только для Вас и на Вас; Вы можете иметь общественную деятельность, а я – не могу. Моя роль – кухарки и няньки!" Тяжко мені стало після цього усього. Що це за судьба така жінок, коли діти у їх?! Я їй кажу: "Йди у гімназію Ващенко-Захарченкової"⁴⁰. А вона мені: "А Мішка що робитиме?!"

Сегодня чистил колодезь, привезли с вокзала мамашу⁴¹ и Беловодского⁴², сгребал с мальчишками щепки, ходил по воду, сделал полочку в кладовой. Был у нас Иван Иванович и обещал завтра прислать волов. Коля будет орать, а я – гостей имянитых принимать⁴³.

Сгребая щепки, Ноночка потеряла вечером отцовское золотое кольцо. "Шурочка! Это – несчас-

тьє!" Сказал – завтра будем искать. Завтра – четыре года, как мы повенчались.

3 сентября. Воскресенье.

Сегодняшний день прошел ужасно глупо; только вечером и закрасили нелепость дня. Нужно знать, что теперь мы – сами без Ноночки. После нелепого праздника, который устроили на мои именины (30-го августа), 31-го я возил в Борзну к столяру доски и затем только после обеда ездил с Карачевским-Волком в Оленовку⁴⁴ осматривать строящееся здание для сельскохозяйственной школы. Вернулся поздно ночью и следующим день (1-го сентября) проволындаю без смыслу. Вчера утром рано отвез Ноночку на вокзал; она поехала в Алешню отведать Катерину Яковлевну⁴⁵ дня на два. Коля возил дубы из "Дубинок" с Ткаченком на будущий сарай, а я перевез с вокзала шкаф и другие вещи, что привезла мамаша. Разбирали и устанавливали их. Вечером ехал мимо Миссюра⁴⁶. С ним я стал рассказывать про аренду его имения.

– Заезжайте завтра, то й подивитесь.

Сегодня утром, поэтому, оставив мамашу одну, отправились мы с Колей в Высокое. Пошли с Миссюрою на сенокос, на одно ближнее поле и заметили, что уже 2-й час дня. Раздосадованные, что не поехали на лошадях и, отчего так много времени ушло, по страшной жаре мы вернулись домой. Оказалось, что аренда очень не завидная. Всех то десятин 80*, но эксплуатируемых далеко не столько, а просит он 240 руб. или, если все деньги разом, то 220; весной, когда мы еще только начинали строиться, он отдавал и за 180, а теперь говорит так не отдам, ибо тогда очень нужны были деньги.

Шедши назад с Колей, мы рассчитывали, что мы можем получить, если возьмем эту землю в аренду пополам с Ив[аном] Ив[ановичем] Шевернею и раздадим под посев с 3-ей части, а сенокос – с половины. Жита может быть 75 коп, овса и гречки – по 45 коп; третья часть из этого будет – 25 коп жита и по 15 коп гречки и овса. Оценив копу жита в 3 руб., овса – в 2 руб. и гречки – в 1 ? получаем – $75 + 30 + 22 ? = 127 ?$; если сенокос в [...] даст 4 копицы ценою в 20 руб., а сенокос в лесу 2 большие копицы в 30 руб., то всего выйдет на 177 ? руб.; наша половина следов[ательно] будет 88–89 руб.; а заплатить нам нужно – 120!

Пообедавши, рассерженные легли спать; зато после обеда занялись приборкою кроватей, другой мебели и вещей в комнатах, где никак еще не можем завести никакого порядку. Возились до 11 часов.

Перевезли и молотилку в клуню к Михайлу⁴⁷, чтобы завтра рано начать молотить просо.

С Михайлом и Данилом у нас идут постоянные недоумения. Сегодня утром отнес я кувшин молока Михайлу по заведенному обычаю (воскресенье).

– Молочко-то молочко, Ваше благородие, да не то! Водича из него больше стала. Я Вашей милости скажу, что это да нечиста сила. Наврочила проклятая нечиста сила.

– Да какая тут нечистая сила! Сами мы виноваты; мы – значит и нечистая сила. У Савича давали этой корове 3 раза в день пойло хорошее с мукою, хлебом и т.п. А мы даем – раз, да и то с высеvkами только.

* Огород – [...] дес. Усадьба – 1 [...] дес.

1 рука в 2 кусках – 16 дес. (12+4)

2-я – в 1 –м – 12.

3-я – в 2 кусках – 15 (12+3)

[...] – 10 дес.

Сенокос в лесу – 25 дес. / [Всего] 80 дес.

- А нет! Не тое состояние! (Это его универсальное слово). К осени всегда скотина больше дает молока...

- И опять в хозяйстве хорошем дает больше, потому что к осени много собирают с огородов и бурак-ов, и капусты, и картофли: все дают корове, - оттого и лучше молоко; а у нас - все та же паша, а она с каждым днем делается хуже. Вот Вам и причина!

- А я доложу Вашей милости: тут причина, что наврочила проклятая. Есть баба в Шаповаловке, дак такая у нее память на счет этот, что сейчас выкажет, кто наврочил.

Я ушел, п[отому] ч[то] торопился в Высокое. Понятно, что, по его мнению, никто иной не наврочил, как Одарка, которая теперь в отсутствие Ноночки доит корову нашу. Михайлу нужно как-нибудь очень тонко это показать, он и несет околесицу. У мамыши я спрашивал, такое же ли молоко, какое она застала в первый раз. Говорит, что одинаковое.

Что запоет Михайло, когда узнает, что Ткаченко нанялся у нас за годового рабочего? А уже последний подговаривается на этот счет вчера и позавчера и, кажется, мы найдем его, ибо я так и останусь паном-белоручкой, а работать свалю на наемных, если деньги будут.

1882. 6 июня. Воскресенье.

Явился на хутор по настоянию Ноночки, чтобы тут "устроить". Нужно сказать, что, когда ее арестовали, Малика, прослышавши это на ярмарке в Борзне, куда ездил с Настею⁴⁸ бычка продавать, тотчас же прилетел в Киев с предложением взять хутор в аренду. Я ему сказал, что до 30 июля нечего пока разговаривать об этом. Теперь мы надумались отдать его Беловодскому, формально с тем, чтобы фактически хозяйничала Настя. Ну и приехал за этим сюда вместе с Мишей.

Вот опять я явился тут после маленькой квартирки на Стретенской ул[ице]. в качестве статистика нежинского, печатавшего в Киеве книжку, после поездки на Кавказ в качестве археолога, после житья на Тимофеевской в качестве сотрудника газеты, и на Костельной в виде заведующего редакцией с еженедельными редакционными собраниями⁴⁹, - я опять тут среди простора и невозмутимой тишины природы! Пожить бы тут недельки две-три - совсем другое б дело было; а то - извольте являться на завтра в Киев на бесконечные споры и разговоры о передовых, фельетонах и прочих статьях! Можно всего один день дохнуть этим воздухом.

Пришли мы с Мишей с вокзала пешком. Через лес, где он поймал ящерицу, отчего очень долго возился в дороге. При входе нас встретили две собаки (Гектора уже нет: он у Хомя лаает). Мы отворили ставни, и Настя нам дала кофею. Походили с Настей по огороду, явилась старая Шеверниха плакаться на свою судьбу: сын бросил законную жену, живет в Борзне с другою. Вчера законная жена явилась к нему и выбила окна в квартире: он ее прибил! Пошли бабы в садок печаловиться, а я с Мишкой тем временем за стол.

Стали обедать - подъезжает какой-то офицер. Он оказался Хоминским из х[утора] Дочи, что под Носелевкою, а кучером у него - Данило; они привезли с вокзала письмо от Коли⁵⁰ из Тюринска к Насте. Данило не посмел даже войти в комнату: не стало храбрости.

Пошли мы по участку. Мише хотелось ловить то жаб, то птичек, и много он мешал нашему обходу и осмотру. Пастухи, что обрубивают ворины* себе на дрова, отказались конечно от этих геройств, когда я им заметил про это. Зашли наконец и к Михайлу. Тут пошли "клеветы" про Косте-

* Ворина - зрубаний, тонкий довший стовбур дерева, який використовують для огорожі, жердина; рідко - загорожа з тонких жердин.

нецкого, Корбевецкую, Головня, Шеверню, Данила⁵¹ и проч. – и "с тем обрящением", что клеветы кончились рассказом о том, как "Софья Федоровна заболела и как люди стали брехать, что и Вы, Александр Александрович, и Софья Федоровна – "в таком месте" (читай в Сибири), то он будто бы заступался (!) Передавал предложение Костенецкого купить у нас хутор за 1500. Я сказал, что ничего подобного мы и не думаем. Вечером, наконец был у нас Безбук, которого Настя договаривала поправить провалившийся погреб, так что за день довольно старых знакомых перевернулось. Те же нужды, те же интересы, что и 3 года назад; нет только коровы и лошадей. Нет только Маковеева с его витаниями в заоблачных высях и составлением чуть не каждый день новых планов. Настя с двумя детьми да Солоха – наймычка не могут, конечно, создавать возвышенных планов и все разговоры их вращаются в сфере истинной философии практической жизни о том, как поспеть выорать толоку, как корову выкормить лучше, как сберечь навозу, как выходить лен и проч[ее].

Не верится мне, чтобы это я в последний раз был на хуторе перед большим путешествием. Также не верится и Ночке. Провожая меня на вокзал из Киева она говорила, что этого быть не может; но ведь нельзя руководствоваться в расчетах о будущем своими собственными желаниями, а теми логическими последствиями.

Без даты.

Мамаша говорит: Никогда у Вас из этого толку не будет. Нагляделась я у Вас в Чернигове. Надеетесь на честность, доверяетесь. Не будет у Вас ни одной столовой ложки, ни одного платка: все раскрадут слуги (!!). Вам, разумеется, некогда во все вникать, а у Вас будут раскрадывать. Будете хуже Старицкого⁵². Слуги не любят худо есть и пить. Будут тебя обкрадывать, а ты им за это будешь жалованье платить. Все Мишкины рубашки распродадут. Сколько я нашла ему, чулков навязала. Приехала из Екатеринослава, уже и не спрашивай про них. А большая польза и кому польза, что Вы будете жить честно, а Вас будут обкрадывать!

Совсем не для того Вы учились, чтоб Вас слуги обкрадывали.

И в таком роде она мне много и долго говорила. Буду спать!

Неужто мы в самом деле развращеннее Старицких?

ЦДАВОВУ. – Ф. 3889. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 1–18. Оригінал.

Примітки:

1. Хутор Робінзон – ділянка землі в 12 десятин у Борзенському повіті Чернігівської губернії поміж селами Шаповалівкою (волосний центр Борзенського повіту) і Високим за 2 версти від станції Доч Либаво-Роменської залізниці. У 1897 р. на цьому хуторі було три двори і 9 мешканців.

2. Бугай Грицько – сусід Русових, селянин.

3. Волосний старшина – виборна посадова особа сільського управління в Росії. Очоловав волосний сход. Обирався на три роки селянським сходом, затверджувався мировим посередником, пізніше – земським начальником. Виконував адміністративні й поліцейські функції.

4. Савченко Федот – сусід-селянин.

5. Савченко Іван Іванович – дрібний землевласник.

6. Коля – Маковєєв Микола Прохорович, народник, син заможних панів з Катеринославщини.

7. Ночка – родинне ім'я дружини О.О. Русова Софії Федорівни Ліндфорс (1856 – 1940) – педагога і культурно-освітньої діячки, члена уряду УНР (1917 р.) з питань освіти, емігрантки.

8. Рішення про закриття статистичного відділення при Чернігівській губернській земській управі було прийнято губернським земським зібранням 18 січня 1878 р. більшістю голосів (39 проти 36).

9. О. Русов мав намір написати дисертацію, присвячену діяльності Яна Жижки, матеріали для якої зібрав, перебуваючи у Празі.

10. Олешня – населений пункт у Городянському повіті Чернігівської губернії (тепер – Ріпкінського району Чернігівської області), де Ліндфорси мали родинний маєток і близько 1000 десятин землі.

11. Родина рідного брата С.Ф. Русової Ліндфорса Олександра Федоровича (1837–1890) – заможного землевласника, відомого земського діяча, одного з лідерів земського конституційного руху на Чернігівщині.

12. Йдеться про дворічного сина подружжя Русових Михайла (1876–1909) – в майбутньому етнографа, засновника Революційної української партії.

13. Йдеться про Петрункевича Івана Ілліча (1844–1928) – громадсько-політичного діяча дореволюційної Росії. Дворянин, гласний Борзенського повітового і Чернігівського губернського земських зібрань, мировий суддя і голова мирового з'їзду суддів (1869–1879). З кінця 1860-х рр. брав активну участь у земському русі в Чернігівській, а потім Тверській губерніях, за що неодноразово підлягав адміністративному засланню. На початку XX ст. був одним із засновників і керівників Конституційно-демократичної партії. Депутат І Державної Думи Росії. За підписання "Виборзької відозви" був ув'язнений. З 1919 р. – в еміграції. Помер 14 червня 1928 р. у Празі.

14. Плиски – село, залізнична станція (на лінії Бахмач–Ніжин) в Борзенському повіті, розташоване за 18 км від повітового центру. В ньому знаходився маєток І.І. Петрункевича.

15. Ткаченко Данило – селянин, найближчий сусід Русових, працював стрілочником на залізниці.

16. Остапці – борзенські столяри.

17. Семеновський – тесляр, який будував Русовим оселю.

18. Див. коментар № 15.

19. Див. коментар № 2.

20. Йдеться про Микиту Остапця – постраждалого столяра.

21. Див. коментар № 5.

22. Малика – заможний сусід-селянин.

23. Йдеться про Карачевського-Вовка Григорія Никодимовича (1832 – 1914) – земського й громадського діяча Чернігівщини. На той час він був обраний Чернігівським губернським земським зібранням "непременним членом" Борзенського повітового у селянських справах присутствія.

24. Два Шверни – місцеві дрібні землевласники. Один був шаповалівським землеміром, другий – шаповалівським учителем.

25. Чудновський Кіндрат Васильович (1852 – ?) – син шаповалівського священика. На той час служив канцеляристом у канцелярії Борзенського повітового предводителя дворянства, дрібний землевласник.

26. Головеньки – село в Борзенському повіті, розташоване на лівому березі р. Сейм, за 28 км від повітового центру та за 11 км від залізничної станції Доч.

27. Анна Васильевна – дружина В. Савича, відомого земця Чернігівської губернії.

28. Тростяни – Тростянка – село в Борзенському повіті, розташоване за 25 км від повітового центру та за 10 км від залізничної станції Доч.

29. Доч – хутір і залізнична станція.

30. Носелівка – село в Борзенському повіті, розташоване біля р. Доч за 17 км від повітового центру та за 4 км від залізничної станції Доч.

31. Далі – текст, написаний рукою С. Русової, але закреслений: "Мы с Колей ездили в Борзну и я все думала, что Петрункевич прав – я мелочна. Это мне и жить мешаает; постоянно я за мелочами упускаю главную общую задачу и сама же страдаю невыполнением ее. Вот вожусь с хозяйством, а с народом не сближаюсь – придет зима, у меня и знакомых не будет. Коля все говорит, что знакомств нельзя заводить, пока не займешь известного положения в их глазах, а я думаю, что они могут со мною сойтись просто как с личностью, просто Ноной – ні пані ні мужичка. Решилась возможно чаще ходить в Шаповаловку и Высокое".

32. Йдеться про Григорія Никодимовича Карачевського-Вовка.

33. Христина – мати Грицька Бугая, шептуха і знахарка.

34. Щербина – місцевий землевласник.

35. Головань – шаповалівський землевласник.

36. Устье – село Велике Устя, розташоване на лівому березі Десни, за 11 км від Сосниці і за 12 км від залізничної станції Бондарівка на лінії Бахмач–Гомель, центр торгівлі лісоматеріалами.

37. Савич Василь Олексійович (? – 1886) походив з дворян Роменського повіту Полтавської губернії, закінчив кадетський корпус, служив офіцером на Кавказі. Купив маєток у північній частині Борзенського повіту при с. Головеньках, де й жив з дружиною Марією Миколаївною Александрович. Був гласним Борзенського повітового та Чернігівського губернского земського зібрань, мировим суддею та головою з'їзду мирових суддів Борзенського повіту. Друг і соратник І.І. Петрункевича, М.А. Імшенецького та братів Волк-Карачевських. Через негаразди в політичному й сімейному житті закінчив життя самогубством (застрелився). Похований у Борзні.

38. Суворов – нотаріус у Борзні.

39. Качанівка – село у Борзенському повіті (тепер – Ічнянського району).

40. Йдеться про приватну київську гімназію В.Н. Ващенко-Захарченко (знаходилась на бульварі Т. Шевченка, 20).

42. Йдеться про матір О.О. Русова Олену Антонівну.

42. Беловодський – представник народників.

43. Йдеться про іменини О.О. Русова.

44. Оленівка – село в Борзенському повіті, розташоване біля р. Борзенки, за 10 км від повітового центру та за 20 км від залізничної станції Плиски на лінії Ніжин – Бахмач.

45. Катерина Яківна Гревс (1856–1891) – дочка викладача англійської мови Київського університету, третя дружина О.Ф. Ліндфорса. О.Ф. Ліндфорс одружився з нею близько 1873 р. У них народилося четверо дочок (Любов (1873–1925), Катерина (1876–1947), Людмила (1882–1952), Анна (Галина) (1885–1937)) та син Олександр (1880–1917).

46. Миссюра – місцевий дрібний землевласник.

47. Михайло – чоловік Христини.

48. Настя Пучкова – служниця, кормилиця дочки Русових, а пізніше дружина М. Маковєєва.

49. О.О. Русов у жовтні 1878 – липні 1879 рр. за дорученням Ніжинського повітового земства провів статистичне обстеження повіту, потім впродовж січня – травня 1880 р. друкував статистичний опис у Києві. За дорученням Московського археологічного товариства він у червні – листопаді 1880 р. вів розкопки курганів у Південному Дагестані, потім з лютого 1881 по липень 1882 рр. редагував київську газету "Труд".

50. Йдеться про М. Маковєєва, який належав до таємної революційної організації "Народная воля", був заарештований і незабаром засланий до Сибіру.

51. Місцеві жителі – сусіди Русових.

52. Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – український драматург, театральний діяч, письменник, активний діяч Київської старої громади.

Андрій Остряко

Неопублікована автобіографія В. Фохта

Доля істориків виявляється не менш цікавою, ніж історія як така. У вирі історичних подій життєвий шлях і діяння людини можуть здаватись несуттєвими. Втім, у людській пам'яті життєдіяльність кожної особистості має знайти своє місце, інакше історія втрачає цілісність та людський вимір. Життєвий шлях Вальтера Рихардовича Фохта – історика й архівіста донині містить багато загадок, частину з яких вдалося з'ясувати завдяки матеріалам Державного архіву Чернігівської області.

В.Фохт і досі перебуває в тіні свого батька Рихарда Августовича Фохта – філолога-латиніста¹, зведеного брата Ульріха Рихардовича – вченого-філолога, дослідника історії російської літератури², а також його сина Юрія Ульриховича Фохта-Бабушкіна – літературознавця та культуролога³. Вочевидь, для створення повного просопографічного портрету цієї непересічної родини необхідно схарактеризувати життєвий шлях та доробок Вальтера Фохта. Його заслуги перед українською архівісти-